

University of Groningen

Nieuwsprenten in de "Europische Mercurius" van 1730-1733

Koopmans, J.W.

Published in:
Tijdschrift voor Mediageschiedenis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2003

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Koopmans, J. W. (2003). Nieuwsprenten in de "Europische Mercurius" van 1730-1733. *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, 6(1), 5 - 27.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

NIEUWSPRENTEN IN DE *EUROPISCHE MERCURIUS* VAN 1730-1733

Door de uitvinding van de fotografie in 1839¹ en de komst van nieuwe reproductietechnieken is het eenvoudig geworden boeken en actuele berichten in kranten te illustreren.² In voorgaande eeuwen waren uitgevers slechts in staat geweest gravures op te nemen in hun publicaties. Dit verklaart de aanwezigheid van graveurs in die tijd in de omgeving van uitgeverijen en drukkersbedrijven. Evenals hedendaagse cartoonisten werkten zij meestal in opdracht.³ De productie van hout- en kopergravures was echter tijdrovend en hierdoor kostbaar. Zo was een graveur al met enkele vierkante centimeters een gehele dag bezig. De meeste kranten bleven daarom tot ver in de negentiende eeuw verstoken van afbeeldingen. De graveerkunst had toen wel al talloze verluchtingen opgeleverd voor andere soorten publicaties. Een deel daarvan had betrekking op het politieke en maatschappelijke leven. Sommige gravures waren hoogst serieus en bevatten bijvoorbeeld allegorische voorstellingen; andere waren spotprenten en toonden scabreuze taferelen, die overheden ongewenst vonden en meestal censuurden. Politiek getinte gravures waren onder andere voor pamfletten bestemd. Ze konden ook worden toegevoegd aan de zogeheten *nieuwsboeken*, aangezien dit genre binnen de toenmalige nieuwsvoorziening een langere productietijd had dan de kranten. Nieuwsboeken verschenen slechts een beperkt aantal keren per jaar, sommige maandelijks, andere per kwartaal of halfjaar. Ze waren hoofdzakelijk gevuld met (becommentarieerde) samenvattingen van allerlei gebeurtenissen. Een bekend verschijnsel in deze kroniekachtige werken was de *titelgravure*, een prent die betrekking had op de inhoud die volgde, en soms ook vergezeld ging van een uitleg op rijm. Het titelgedicht was met andere woorden een eigentijdse interpretatie van de corresponderende titelgravure.

In de achttiende eeuw was de *Europische Mercurius* één van de bekendste nieuwsboeken op de Nederlandse markt. Dit nieuwsboek verscheen in de periode 1690-1756, vanaf 1693 tweemaal per jaar. Elk halfjaardeel bevatte doorgaans ruim driehonderd pagina's met verslagen van en documenten over belangrijke Europese gebeurtenissen. Voor de selectie was één redacteur verantwoordelijk. Deze rangschikte zijn nieuws altijd landsgewijs en in maandelijks porties.⁴ De

politieke en staatkundige ontwikkelingen over de Europese machtscentra buiten de Republiek domineerden in dit nieuwsboek. De kolommen over de Republiek weken af, omdat het tamelijk riskant was over de binnenlandse politieke besluitvorming te berichten. Wel nam de redacteur onder het kopje ‘Nederlanden’ politiek ongevoelige stukken op, bijvoorbeeld retourvrachten van votschepen.⁵ Deze waren bestemd voor Nederlandse kooplieden en handelaren. Samen met regenten, diplomaten en geschoolden in hogere beroepen vormden zij het beoogde publiek van de *Europische Mercurius*. Voor hen was deze mercur⁶ een handig naslagwerk, dat zich gemakkelijker liet bewaren dan losse kranten. De verkooppunten ervan waren voor zover bekend verspreid over de gehele Republiek, met een concentratie in Holland en Zeeland. Oplagecijfers zijn niet voorhanden.⁷

De uitgever van de *Europische Mercurius* voegde vanaf het begin in 1690 alleen aan het eerste halfjaardeel een titelgravure toe, totdat in 1752 de klad kwam in deze gewoonte. In totaal zijn er dus eenenzestig titelprenten geproduceerd.⁸ In 1705 en van 1715 tot 1750 bevatte deze mercur bovendien in de meeste jaargangen een titelverklaring op rijm.⁹ Achteraf gezien past de stagnatie in de plaatsing van titelgravures en hun verklaringen in de neerwaartse spiraal waarin dit nieuwsboek toen verkeerde. De onderwerpen op de prenten hadden betrekking op nieuwsfeiten in de eerste helft van het lopende jaar en soms ook op gebeurtenissen in de tweede helft van het voorgaande jaar. Het aantal thema's varieerde tussen nu eens één en dan weer vier of vijf.

Doel van dit artikel is aan de hand van enkele voorbeelden de discussie te starten over de vraag welke mediahistorische waarde we kunnen toekennen aan het fenomeen titelgravures en hun verklaringen in de vroeg-moderne eeuwen.¹⁰ De voorbeelden zijn de vier titelprenten en hun bijbehorende verklaringen in de *Europische Mercurius* van 1730 tot en met 1733. Om een goed beeld te krijgen van de inhoud worden deze prenten en gedichten niet alleen uitgelegd, maar voor zover relevant ook gekoppeld aan de berichtgeving in dezelfde mercur over de onderwerpen die op de prenten voorkomen. De terugkerende vraag in de inhoudsbeschrijvingen is telkens welke, destijds actuele gebeurtenissen zijn uitgekozen voor de betreffende titelprent, hoe deze nieuwsonderwerpen zijn verbeeld en op welke manier ze worden uitgelegd in de titelverklaring. Hoewel de keuze voor de titelgravures van 1730-1733 een willekeurige is, zijn deze door hun brede scala aan nieuwsonderwerpen in voldoende mate representatief voor de gehele serie in de *Europische Mercurius*. Naast beschrijvingen van troonswisselingen en overleden staatshoofden bevatten zij oorlogshandelingen en een ramp die op de tijdgenoten diepe indruk maakte.

In dit artikel worden de gekozen titelgravures en bijbehorende gedichten uitgelegd en becommentarieerd, omdat de lezer van onze tijd niet meer in één oogopslag kan bevatten over welke gebeurtenissen het gaat. Zelfs vakspecialisten moeten veel speurwerk verrichten om plausibele verklaringen te kunnen geven. Gezien de aanwezigheid van toelichtende woorden op de gravures en de in veel

jaargangen toegevoegde titelgedichten kan men zich afvragen of het eigentijdse lezerspubliek van de *Europische Mercurius* ook enige steun nodig had bij het doorgronden van de prenten. Dit is een vraag die niet meer met zekerheid valt te beantwoorden. Het is echter niet te gewaagd te veronderstellen dat de meeste onderwerpen wel meteen zijn herkend, aangezien het lezende publiek al vóór het lezen van een nieuw halfjaardeel van de mercurius hetzelfde nieuws in kranten had kunnen volgen. Het is immers bekend dat het geletterde deel van de Nederlandse bevolking, vooral door pamfletten en kranten, al in de zeventiende en achttiende eeuw redelijk geïnformeerd kon zijn over het buitenland. Toch wordt nog vaak het goedkope beeld verkondigd dat pas in de twintigste eeuw de moderne media 'de wereld in huis' hebben gebracht. Ten onrechte, zoals ook hieronder zal blijken. Wel spreekt het voor zich dat de bevolking in voorgaande eeuwen een veel groter voorstellingsvermogen nodig had om verhalen over andere landen te kunnen begrijpen. Zwart-wit of beperkt ingekleurde gravures en ook ander vroeg-modern beeldmateriaal met verwijzingen naar de actualiteit, bijvoorbeeld vredespenningen en portretten van eigentijdse grootheden, speelden slechts een geringe ondersteunende rol.

Chronologisch gerangschikt volgen nu de inhoudsbeschrijvingen van de vier gekozen titelprenten en hun bijbehorende gedichten. Elke beschrijving wordt afgesloten met de tekst van het besproken gedicht. De afbeeldingen van de gravures benaderen de originele grootte vrijwel volledig.¹¹ Zij staan zo dicht mogelijk bij de corresponderende beschrijving afgedrukt, om de koppeling tussen beeld en tekst in stand te houden, zoals dat ook in de *Europische Mercurius* zelf het geval is. Aan de besprekingen gaat enige summiere informatie over de graveurs en hun mythologische verbeeldingen vooraf. Afsluitend komt de vraag omtrent de mediahistorische waarde van vroeg-moderne prenten aan de orde.

De graveurs en hun mythologische figuren

De titelgravures in de *Europische Mercurius* van 1731, 1732 en 1733 zijn gesigeneerd door Jan Ruyter (1688-ca.1744). De anonieme prent van 1730 is waarschijnlijk de laatste die Ruyters voorganger Jan Goeree (1670-1731) heeft gemaakt, aangezien de bijbehorende uitleg van zijn hand is. Van Jan Ruyter zijn weinig biografische gegevens bekend. Hij woonde in 1730 te Amsterdam 'tegenover de Trappen van de Beurs'¹² aan het Rokin.¹³ De laatste door Ruyter ondertekende titelprent in de *Europische Mercurius* dateert van 1737. De la Fontaine Verwey rekent hem, anders dan zijn opvolger Jan Caspar Philips, niet tot de belangrijkste Amsterdamse graveurs rond het midden van de achttiende eeuw. Goeree noemt zij daarentegen 'de meest gezochte illustrator' van zijn tijdperk, het begin van de achttiende eeuw.¹⁴ Het is onduidelijk in hoeverre Ruyter en Goeree de vrije hand hadden in hun onderwerpkeuzes. Mogelijk kregen zij instructies van de uitgever, die per slot van rekening de opdrachtgever was.

De bijbehorende titelverklaringen van 1730-1733 zijn, evenals die in de andere jaargangen van de *Europische Mercurius*, anoniem gepubliceerd.¹⁵ De uitleg van 1730 is ook opgenomen in Jan Goeree's *Mengelpoëzy*, het bewijs voor zijn auteurschap. Ter afwisseling van zijn graveerwerk schreef Goeree diverse gelegenheidsgedichten.¹⁶ Wellicht zijn de drie volgende titelgedichten bedacht door de redacteur van de betreffende jaargangen, waarschijnlijk de publicist en vertaler Johannes Haverkamp. Op de titelbladen van de *Europische Mercurius* staan slechts de initialen J.H. vermeld.

Vroeg-moderne graveurs verbeeldden op hun prenten vaak klassieke mythologische figuren en presenteerden zo hun informatie op allegorische wijze. Dit geldt ook voor de titelgravures die Ruyter en Goeree voor de *Europische Mercurius* maakten. Het is gezien de titel van dit nieuwsboek logisch dat hierop vrijwel altijd een rol is toebedeeld aan Mercurius, de bode van de goden. Dit geldt ook voor de prenten van 1730-1733.¹⁷ Hoewel Mercurius – doorgaans schaarse – kledij wisselt, is hij iedere keer herkenbaar aan een gevleugelde helm en een zogeheten *caduceus*, ofwel slangenstaf, een tak met twee kronkelende slangen die hun koppen naar elkaar richten. Bij afbeelding van zijn voeten blijken eveneens de sandalen altijd vleugels te hebben. Soms draagt Mercurius een reisbuidel met nieuwsberichten met zich mee. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar op de prenten van 1730 en 1731, waarop hij zo'n tas in dezelfde hand als zijn staf vasthoudt.¹⁸

Behalve Mercurius nodigde de titel 'Europische Mercurius' uit tot de weergave van de Fenicische prinses Europa en haar ontvoerder Zeus, die volgens de legende de gedaante van een witte stier had aangenomen tijdens de kidnapping.¹⁹ Europa en Zeus komen inderdaad op veel titelgravures van de *Europische Mercurius* voor, maar toch beduidend minder frequent dan Mercurius. Wel staan zij fraai afgebeeld op de prenten van 1731 en 1732. Verder is het gezien het grote aantal oorlogsjaren in het Europa van de achttiende eeuw niet verwonderlijk dat de vredesgodin Pax en haar tegenspeler, de oorlogsgod Mars, op veel titelgravures voorkomen. Zo is Pax aanwezig op de gravures van 1730 en 1731, op de eerste tamelijk dreigend en op de volgende nogal berustend. Ze is op beide prenten herkenbaar aan haar lauriertak. Mars is merkwaardig genoeg afwezig in de jaren 1730-1733, hoewel er ook in deze periode sprake was van oorlogsdreiging.

Naast klassieke goden zijn er regelmatig zwevende engelen, die bepaalde hand- en spandiensten verrichten, zichtbaar – zie in dit geval de afbeeldingen van 1730, 1732 en 1733. Met deze goddelijke wezens versterkten de graveurs de hemelse sferen in hun allegorieën eveneens.

1730: Italiaanse opvolgingsperikelen met don Carlos en Corsini

De titelgravure van 1730 brengt de waarnemer tot tweemaal toe in Italië, bovendien met gelijksoortige onderwerpen. In beide gevallen gaat het om een opvolgingskwestie. In de titeluitleg wordt aan elk van de onderwerpen een strofe

besteed. Het eerste thema is de strijd over de opvolging van de Spaanse prins Carlos in Parma, Piacenza en Toscane; het tweede het conclaaf en de pauswisseling te Rome in 1730.

Don Carlos (1716-1788) was de derde zoon van de Spaanse koning Filips v en het eerste kind uit diens tweede huwelijk met Elizabeth Farnese van Parma. In 1759 zou hij als Karel III de Spaanse troon bestijgen. Zijn door Spanje gewenste opvolging in Italië – een door zijn moeder lang gekoesterde wens – hield de gemoederen in 1730 danig bezig. In dit jaar lagen de kaarten voor de jonge prins nog weinig gunstig, aangezien de Oostenrijks-Habsburgse keizer, Karel VI, weigerde in de beoogde opvolging toe te stemmen. Om deze reden staat don Carlos' portret²⁰ op de gravure nog op de grond, aan de voeten van de vredesgodin. Spanje zag zich vanwege de keizerlijke dreiging genoodzaakt de verplaatsing van zesduizend begeleidende troepen naar Italië uit te stellen. Op zee zijn schepen zichtbaar, waarschijnlijk de Spaanse oorlogsvloot die gereed lag voor het transport van de Spaanse soldaten. Spanje besloot zijn vloot te laten overwinteren in Cadiz.²¹ Vanwege de onrust in Europa is Pax op de prent gewapend en staat zij met één voet op een steen die de woorden 'pax armata' (gewapende vrede) toont. Tussen haar benen beklemtoont ook allerlei afgebeeld wapentuig de gespannen situatie.

In de titeluitleg doet Jan Goeree het met de regel 'De Zaak hangt van *Don Carlos* af' voorkomen alsof de sleutel van het conflict in handen van de prins zelf lag. In werkelijkheid waren het de betrokken mogendheden die de uitkomst bepaalden. Groot-Brittannië en de Republiek bleken de successiekwestie niet te willen oplossen door Spanje militair te ondersteunen en de keizer aan te vallen. Londen wist in het geheim een diplomatieke oplossing te bereiken. De Britten haalden de keizer wat betreft de opvolging van don Carlos in Italië over de streep door de Habsburgse erfopvolgingsregeling ten gunste van Maria Theresia, de oudste dochter van Karel VI, te erkennen – de bekende Pragmatieke Sanctie.

De tweede strofe van de uitleg verwijst naar de pauswisseling in de eerste helft van 1730. Op de gravure houdt Mercurius zich hiermee bezig. Na het overlijden van paus Benedictus XIII, op 21 februari 1730, volgde een conclaaf dat vier maanden duurde, van begin maart tot begin juli. Er waren diverse gegadigden voor de tiara, die Mercurius in de lucht vasthoudt en aanbiedt met de woorden 'wie wil ze, wie zal ze?' Op de prent is zichtbaar dat veel handen tevergeefs proberen de pauselijke kroon te grijpen. Geen van de potentiële kandidaten behaalde binnen korte tijd in het conclaaf het benodigde aantal stemmen en zoals destijds gebruikelijk bemoeiden alle belangrijke katholieke vorsten zich met de pauskeuze. De achtenzeventigjarige Florentijn Lorenzo Corsini zou uiteindelijk met de 'buyt' het conclaaf verlaten en de kerk regeren als paus Clemens XII.²² Goeree hanteert in dit verband het woord 'uytveylen'. Het conclaaf van 1730 leek op een heuse veiling, omdat de Florentijnse bankiersfamilie de Medici andere Europese bankiers opriep de kardinalen in het conclaaf om te kopen ten gunste van haar stadgenoot Corsini.

Verder speelde tijdens de pauswisseling van 1730 nog de onvrede over kardinaal Nicolaas Coscia, die gedurende het voorgaande pausschap volgens velen te veel invloed had gehad. Na opstootjes in Rome had hij zelfs de benen moeten nemen. Mogelijk is het zijn kardinaalshoed die is afgebeeld bij de donkere wolken onder de twee engelen. De titeluitleg geeft hierover geen uitsluitel.

De titeluitleg van 1730:

De Plaat, bestaat,
hier in,

De Vreede stapt op het Tooneel,
Maar 't is de Vreede niet geheel,
Zy toondt de Tak wel van Olyven,
Maar moet nochtans gewapendt blyven:
't Is PAX ARMATA, en niet meer,
Zy voerd de Olyftak en 't geweer,
Als of Zy wou te kennen geven,
Hoe dat men wil? 't is my om 't eeven,
De Zaak hangt van *Don Carlos* af,
Die 't leven zoekt, of 't eerlyk graf:
Den weg wil hy door wapens baanen,
Tot zyne wettige Erf, Toscaanen;
't Begin, vertoondt zich in 't Verschiet,
Daar niemant noch het eyndt van ziet.

Mercurius, de Boô²³ der Goden,
Schyndt boven, oud en jong te nooden²⁴
Op Sinte Pieters Hooft-Cieraadt,
Waar meê hy wat verlege staat.
Want in 't Conclave is twist gerezen,
Wyl²⁵ elk daar wenschte Paus te weezen,
Des veyldt Merkuur de Kroon als uyt,
En roept, *wie wil, wie zal* dien buyt?
Wat ziet men niet al graage handen,
Op deezen uytroep, daarna branden?
Zy tasten links en regts daarna,
En elk een roept, maakt my Papa²⁶!
Een langgearmden Florentynse
Steekt uyt, en schreeuwdt, Merkuur geef mynze;
Waar toe men dan in 't eynd besluyt.
't Spel is gedaan, 't Conclaav gaat
UYT.

Titelgravure van de Europische Mercurius van 1730 (ware grootte). Bron: Universiteitsbibliotheek Groningen

1731: Troonswisselingen en rollende koppen in Constantinopel

Op de prent van 1731 zijn Mercurius, Pax en prinses Europa²⁷ door graveur Ruyter in een driehoek verwerkt, met de bode van de goden pontificaal in het midden. Rechts is de vredesgodin zichtbaar en links Europa, en Zeus als witte stier. De titelgravure en uitleg van dit jaar herbergen drie verschillende thema's, die alle drie nog aansluiten op het nieuws van 1730: don Carlos' opvolging in Italië, de dood van de Deense koning Frederik iv en een opstand in het Turkse Constantinopel.

Door Mercurius ditmaal het wapenbord met daarop het portret van Carlos te laten vasthouden heeft Ruyter willen aangeven dat de kansen voor de Spaanse prins intussen in positieve zin waren gekeerd. De dichter van de uitleg verwijst, in een ongebruikelijke voetnoot, daarom ook naar de voorgaande titelprent waarop het beeld van Carlos nog op de grond staat. Nadat het Spaanse hof in februari 1731 het bericht over het overlijden van de hertog van Parma had ontvangen, kon de overtocht van Carlos verder worden voorbereid. Ook de kinderloze groothertog van Toscane, Gian Gastone, zou deze Spaanse prins tot erfgenaam verklaren. In november 1731 begon de reis van Carlos, die inmiddels 'Infant Hertog' werd genoemd.²⁸ Volgens de titelprent – zie de woorden 'Euroop vol hoop' – en de uitleg is prinses Europa vanwege de loop van de gebeurtenissen inmiddels hoopvol gestemd en de vredesgodin kan het, anders dan in 1730, zonder wapenrok stellen. Pax laat nog wel wapentuig zien aan degenen die de strijd zouden willen aangaan.

Boven Vrede is op de gravure de tombe afgebeeld van de Deense koning Frederik iv. Deze vorst was in oktober 1730, één dag na zijn verjaardag, te Odense overleden en daarna in de Domkerk van Roskilde begraven. In de voorgaande jaargang van de *Europische Mercurius* was de lezer hierover al geïnformeerd. Frederik iv had sinds 1699 over Denemarken geregeerd en had deelgenomen aan de Grote Noordse Oorlog. Zijn zoon Christiaan vi volgde hem op.²⁹ Op het graf zit een treurende vrouwspersoon, die waarschijnlijk het rouwende Deense volk symboliseert. In de uitleg verwijzen slechts twee regels naar de Deense koningsdood.

Uitgebreid bespreekt de dichter vervolgens de tumultueuze regeringswisseling in het Osmaanse Rijk. Via het Duitse rijk was in november 1730 in de Nederlandse Republiek het bericht aangekomen dat er eind september een hevige opstand was losgebarsten in Constantinopel. Hoewel Turkije niet tot de 'Christenheit' behoorde, beschrijft de redacteur van de *Europische Mercurius* de gebeurtenissen, omdat de hoofdstad van dit rijk in Europa is gelegen. De bevolking van Constantinopel stelde sultan Ahmed iii en diens naaste medewerkers verantwoordelijk voor een recent verlies tegen de Perzen. Hierbij waren acht- à tienduizend Turkse manschappen 'in stukken gehouwen'. Tot de voornaamste eisen van de opstandelingen behoorden het vertrek van de sultan alsook de dood van de grootvizier, de premier en een vooraanstaand legerleider. Sultan Ahmed

was gedwongen toe te geven aan de eisen. Hij had de drie kopstukken laten wurgen en onthoofden, en zou de lijken naar de muiters hebben gezonden. Twee van de dode lichamen zouden deze door wilde honden hebben laten oppeuzelen na ze in stukken gescheurd te hebben, aldus een gruwelijk verslag in de *Europische Mercurius*. De moeder van de legeraanvoerder had weten te bereiken dat ze het lichaam van haar zoon mocht begraven. Ahmed ruilde in 1730 na een sultanaat van achtentwintig jaar de gevangenis met zijn neef Mahmoed I, die hem mocht opvolgen.³⁰

Op de titelprent liggen voor het voetstuk van Mercurius de drie ‘getullebande doode koppen’. Op het vel papier bij Mercurius’ rechtersoet staat in hoofdletters nog net leesbaar ‘Constantinopolen’ afgedrukt, boven een aantal onleesbare krabbeltjes. De onherkenbare torens of minaretten achter de andere voet van Mercurius moeten de Turkse hoofdstad verbeelden.

De titeluitleg van 1731:

Verklaaring van de Tytelplaat.

Dees Prent vertoont ons het Figuur
Des Tydingbrengers, God *Mercur*,
Die, op een hooge plaats verheven,
Don Carlos beeld vertoont, naar 't leven;
Dat eerst omlaag verschoven stont, *
Maar nu omhoog, met beter grond,
Dees Prent ten hoofdsieraad kan strekken;
Waardoor de Kunst ons wil ontdekken,
Dat nu de twyfling is gedaan,
En zyne zaaken beter staan:
Waarom *Euroop*' schynt aan te wyzen
Dat zy haar *hoop* in top ziet ryzen.
De *Vrede*, in 't harrenas³¹ weleêr *
Gestoken, zit by 't *Krygstuig* neêr,
Om van den Wapenkreet te rusten;
Maar toont hen, dien het noch mogt lusten
Den zoeten Vreê te wederstaan,
De *Wapens* met den *vinger* aan;
Gelyk men sints verscheiden Jaaren
Aldus den Vrede zag bewaaren.
Ter zyde, een weinig verder af,
Vertoont zich 't *Deensche Konings Graf*:
Omlaag beschouwt men, als by troppen,³²
Getullebande doode Koppen;
Terwyl men, verder in 't verschiet,

De ontroerde *Turksche Hoofdstad* ziet;
 Daar *Achmet*, van den Throon verstooten,
 Het bloedbad ziet van zyne Grooten.
 Het *Nieuwsschrift* van dit Oproersvuur
 Legt op den *Voetstal*³³ van *Mercurius*.
 Elk kan gerustlyk, zonder missen,³⁴
 Den zin van 't verder *Bywerk*³⁵ gissen.

* Ziet de Tytelplaat van het voorgaande Stuk.

1732: Mediterrane zaken en paalworm in de Republiek

In de titelgravure van 1732 zijn vier thema's verwerkt. Europa en Mercurius voeren de Spaanse politiek ten tonele. Daarnaast is gekozen voor opnieuw het Italiaanse nieuws over don Carlos alsook over kardinaal Coscia, en de paalworm-ramp in de Nederlandse Republiek. De bijbehorende uitleg begint met de afloop van de Italiaanse successiekwestie; vervolgens gaat deze over de Spaanse vlootbewegingen in de Middellandse Zee, de vlucht van kardinaal Coscia uit Rome en tot slot de ramp in de Republiek.

De Italiaanse erfenis voor don Carlos is op de voorgrond van de gravure letterlijk in kaart gebracht. Het uitgerolde papier toont het midden van Italië, met hierop – hoewel amper leesbaar – de namen 'Piacensa', 'Parma' en 'Toscane'. Eind 1731 had don Carlos afscheid genomen van het Spaanse hof in Sevilla en was hij via Barcelona naar het Franse Antibes gereisd om vervolgens per schip de oversteek te maken naar Livorno. De begeleidende vloot was door zware storm uiteengevallen. Volgens het verslag in de *Europische Mercurius* was de jonge prins benedendeeks gehouden, zodat hij zich van geen gevaar bewust was geweest. In januari 1732 verkeerde Carlos opnieuw in levensgevaar door de kinderpokken. De feestelijkheden rond zijn aankomst werden afgebroken, maar konden door spoedig herstel van de prins na een halve maand worden voortgezet. In maart 1732 maakte de Spaanse prins in Florence zijn intrede als toekomstig soeverein en in oktober ontving hij een warm onthaal in het hem al toegevalen Parma en Piacenza.³⁶ De dichter bespreekt in zijn uitleg deze afloop via Europa en noemt haar twijfels over oorlog of vrede. Ditmaal vervult Europa namelijk op de prent de rol die Pax doorgaans speelt. Wellicht heeft de graveur met deze rolwisseling eenvoudig willen variëren. Op de gravure ligt wapentuig aan Europa's voeten en heeft ze een olijftak op haar schoot. Haar ene voet rust op een helm, een aanwijzing dat er geen oorlog gaande is. Onder het voetstuk van Mercurius ligt een rechthoekig wapenschild van een type dat Romeinse soldaten daadwerkelijk hanteerden. De bliksemschicht op dit schild verwijst naar de oppergod Jupiter die ooit bliksemschichten zou hebben gebruikt om aanvallen van reuzen af te slaan.³⁷

Titelgravure van de *Europische Mercurius* van 1731 (ware grootte). Bron: Universiteitsbibliotheek Groningen

De Italiaanse erfeniskwestie, met don Carlos als begunstigde, was uiteindelijk beperkt gebleven tot een 'tractatenoorlog'.³⁸ Zowel de Spaanse Bourbons als de Oostenrijkse Habsburgers waren in 1732 tevreden over de afgesproken opvolgingsregelingen. Don Carlos kon aan de slag in Parma en Piacenza. Voor Oostenrijk was het wachten nu nog op een gunstig huwelijk van de troonopvolger

Maria Theresia. In 1736 zou zij met Frans van Lotharingen trouwen, Duits keizer van 1745 tot 1765.³⁹

Militaire dreiging deed zich in het begin van 1732 wel al voor in een ander deel van de Middellandse Zee. In februari bereikten de Republiek de eerste berichten over spectaculaire Spaanse vlootversterkingen, waarvan het doel geheim werd gehouden. Velen hielden het op de voorbereiding van een expeditie tegen de gehate Barbarijse kaapvaarders. De Spaanse koning had al een ingenieur naar het Noordafrikaanse kustgebied, dat destijds Barbarije heette, gestuurd. Sommigen zagen in het sturen van deze adviseur een poging tot afleiding van het werkelijke doel. Hoe het ook zij, de buitenlandse gezanten bleven geruime tijd ongerust over Spanjes politiek.

In juni 1732 werd het duidelijk dat de Spaanse vloot – op de gravure rechts in het midden – op het kapersnest Oran afkoerste. Spanje wist deze stad te heroveren op de kapers, die er sinds 1708, vrijwel onafhankelijk van de Turkse sultan, het bewind hadden gevoerd. De redacteur van de *Europische Mercurius* stelt bij deze uitslag de vraag of de Spanjaarden hierna Algiers zullen belegeren.⁴⁰ De dichter betwijfelt eveneens of de Spanjaarden het bij Oran zullen laten, maar zoekt het vervolg in een ander doel. Spanje zal toch niet zo'n dure vloot louter voor het verslaan van de Barbarijse kapers hebben uitgerust? Zo onderbouwt hij zijn vermoeden dat dit land met zijn armada alsnog Gibraltar, het op Menorca gelegen Port-Mahon of nog een andere plaats op de Britten zal heroveren. Op de gravure probeert Mercurius, die voor de gelegenheid is gekleed in Spaanse dracht, zijn publiek gerust te stellen met de boodschap 'Verban de vreeze / en zyt gerust / het geldt de Barbarysche kust'. De tekst op de sokkel sluit daarentegen meer aan bij de vrees van de dichter: 'Euroop', hoewel het / naar zyn lust / Gezeten is, Schynt / wat ontrust, / Uyt vreeze dat de / Spaansche Schepen / Wat Oorlogs mogten na zich slepen.'

Het lot van de Italiaanse kardinaal Niccolo Coscia was sinds 1730 een andere rode draad in het nieuws. Tijdens het pontificaat van Benedictus XIII had deze kardinaal, zoals eerder vermeld, de macht naar zich toe kunnen trekken. Hij had zich vervolgens tot veler ongenoegen schuldig gemaakt aan nepotisme en corruptie. Bovendien had hij de kerkelijke schatkist geruïneerd. Na de dood van Benedictus ontsnapte Coscia ternauwernood aan de Romeinse volkswoede. De nieuwe paus Clemens XII nam bij zijn aantreden de zaak hoog op. Hij onthief Coscia meteen uit het kardinaalschap en liet vervolgens diens goederen inventariseren. De ontslagen kardinaal vluchtte daarom zonder bezittingen in een postkoets met slechts één dienaar naar Napels om hier aan de onderkoning asiel te vragen. Volgens een bericht in de *Europische Mercurius* verwisselde hij tijdens de vlucht regelmatig van kleding uit angst voor ontdekking. Op de gravure is Coscia's vertrek links in beeld gebracht. De dichter noemt hem niet bij naam, maar spreekt over de 'Emigrant' met zijn 'gemyterd trouwloos Hoofd'. Na enige aarzeling werd het Coscia gegund in Napels te blijven, waar hij aanvankelijk in stilte als abt Benedictus – een 'eerbewijs' aan de gelijknamige overleden paus

die hij had gedomineerd – door het leven ging. Weldra vertoonde hij zich echter weer met allure in het openbare leven. Het was de boekverkopers in Napels verboden iets voor of tegen Coscia te drukken. Wellicht doelt de dichter hierop wanneer hij spreekt over het ‘pletten’ van de gewetensvrijheid.

Coscia zou nog in 1732 gehoor geven aan de pauselijke oproep zich in Rome te verantwoorden. Hoewel hij alle beschuldigingen ontkende, legde de paus hem een tienjarige gevangenisstraf, een hoge boete en teruggave van een aantal inkomsten op. Dit vonnis werd eerst geheim gehouden. De redacteur van de *Europische Mercurius* speculeert daarom eind 1732 alleen over een hoge geldstraf. In 1733 kon hij wel melding maken van het vonnis. Coscia's naam was definitief geschrapt van de lijst van kardinalen. De zaak sudderde echter voort toen deze weigerde aan het vonnis te voldoen.⁴¹

Het aangevreten hout rechtsonder op de gravure introduceert de ramp van de paalworm, een schelpdier dat de Nederlandse zeedijken in 1731 ernstig bleek te hebben aangetast. De paalworm was oorspronkelijk met schepen uit Indië in Nederland gebracht. Het beestje bleek complete gangenstelsels in de houten zeeweringen te kunnen vreten, terwijl er aan de buitenkant slechts kleine gaatjes zichtbaar waren. Dit kwam met name in Zeeland en West-Friesland aan het licht toen tijdens stormen hele rijen palen als lucifershoutjes afbraken. In de kustverdediging is sindsdien gekozen voor keien in plaats van wier en palen, tot de komst van de basaltsteen in de negentiende eeuw. Voor de tijdgenoten was er in de Republiek sprake van een uitermate bedreigende situatie.

De redacteur van de *Europische Mercurius* speelde op de angst in door in de jaargangen van 1732 en 1733 speciale bijlagen over de paalwormramp op te nemen. In zijn eerste bijvoegsel achter juni 1732 spreekt hij nog over de onbekende herkomst van de diertjes, die God in de Republiek heeft gebracht ‘wegens de dagelyks aanwasschende zonden des Lands’. Hij verwoordt hiermee een gangbare opvatting, want eind 1732 gaven ook de Staten-Generaal de predikanten de opdracht de bevolking tot berouw te manen.⁴² De paalwormen hadden toen al sommige huizen bereikt. Intussen had de redacteur wat meer nagedacht over de morele kant van de zaak. In zijn bijvoegsel achter december 1732 is de paalworm volgens hem niet een straf van God voor specifieke zonden van die tijd. De bevolking beging altijd veel zonden, dus had God altijd wel reden de mensen te straffen. Bovendien kon de destijds actuele ‘zonde’ van de sodomie niet de oorzaak zijn, want juist dit verschijnsel was kort tevoren bij uitstek in de Republiek bestreden. God had met andere woorden barmhartigheid moeten tonen. De redacteur legt verder uit dat de Republiek geen grond had op te treden tegen jansenisten en andere sekten, tenminste zolang deze niets ondernamen tegen de Nederlandse staat en de gereformeerde kerk met haar triniteitsleer.⁴³ Uit bovenstaande blijkt dat deze redacteur een kind van zijn tijd was. Hij heeft bovendien bij dit onderwerp zijn taak ruimer opgevat dan alleen nieuws te selecteren en samen te vatten.

De titeluitleg van 1732:

UITLEGGING VAN DE TYTELPLAAT.

Dees Tytelprent toont weder aan
 De zaaken die 'er ommegaan:
 Zy toont ons 't half-gerust *Euroop*',
 Dat twyfelt, tusschen vreeze en hoop,
 Onzeker wat het los geval
 In laater tyd noch baaren zal.
 Zy schynt gerust, dewyl⁴⁴ 't geweer
 Niet slechts legt voor haar voeten neêr,
 Maar wyl,⁴⁵ daar nevens, op haar' schoot,
 De Vrede-Olyf dien schyn vergroot.
 Die rust is ook niet ongegrond,
 Maar steunt op 't dubbeld Erfverbond,
 Voor 't Oostenryksche en 't Spaansche bloed,
 Dat beide, op eenen vasten voet,
 Zyn Erfrecht zeker ziet gesteld;
 Dat anders door het Krygsgeweld,
 Zo 't Erfverdrag zulks niet voorkwam,
Euroop' noch blaakte in Oorlogsvlam.
 Don *Carlos* trof zyn heilzaam wit,⁴⁶
 En is genoegzaam in 't bezit.
 Van *Parma* en 't Toscaansch Gebied,
 Het geen men op den Voorgrond ziet:
 Wanneer nu de Oostenryksche Spruit
 Gehuuwd zal zyn, is 't daar ook uit.
 Maar, heeft *Euroop*' hierin zyn lust;
 't Voelt zich aan d'and'ren kant ontrust,
 En dat die vreeze allengs vergroot,
 Door 't aanzien van de Spaansche Vloot:
 Zy overlegt, zy peinst, zy vreest
 Voor deze *Armada*⁴⁷ 't aldermeest:
 Ja, schoon *Mercur*, in 't Spaansche kleed,
 Verhaalt 't geen hy van d'aanslag weet,
 En dat dees Magt van Spanjens wal
 Naar *Barbaryë* zeilen zal;
 Zy blyft noch evenveel beschroomd,⁴⁸
 Wyl zy van and're dingen droomt,
 En dat het wel gebeuren kon
 Dat *Gibraltar*, of *Port-Mahon*,
 Of, schoon *Oran* was aangetast,

Titelgravure van de *Europische Mercurius* van 1732 (ware grootte). Bron: Universiteitsbibliotheek Groningen

Door 't Spaansch geweld eens wierdt verrascht:
Want (denkt zy) 't gansch Barbaarsch Gebied
Verdient die halve kosten niet:
En wie heeft niet wel grof gemist,
Die hoorde naar de Spaansche List?

Doch zy laat aan den tyd alleen,
 Dit, en 't belang van 't algemeen.
 Noch toont dees Prent ons d'*Emigrant*,
 Die, wel getroost, laat goed en Land,
 Door zyn gemyterd trouwloos Hoofd
 Van all' wat dierbaar is beroofd;
 Waardoor hy 's Ryks Verdrag en Wet,
 En vryheit van gewisse⁴⁹ plet.⁵⁰
 Noch ziet men aan den and'ren kant,
 De plaag der Wormen in ons Land:
 't Geen breeder, (opdat ik bekort',)
 Met meêr, in 't Werk verhandeld wordt.

1733: Kuiperij bij de troonopvolging in Polen

Met zijn titelprent van 1733 beperkt graveur Ruyter zich tot de verkiezing van een Poolse troonopvolger. Deze keuze spoort met de *Europische Mercurius* van dit jaar, waarin de Poolse successie eveneens het belangrijkste onderwerp is en zelfs aanleiding voor twee bijvoegsels over de geschiedenis van Polen.⁵¹

Begin februari 1733 overleed Augustus 11 van Saksen, Pools koning sinds 1697. Tijdens de Grote Noordse Oorlog was deze vorst door Zweden onttroond ten gunste van Stanisław Leszczyński. Augustus 11 had echter zijn titel met Russische steun kunnen heroveren. Op de gravure is aan de rechterzijkant een deel van zijn graftombe afgebeeld. In de lucht houdt een drietal engelen de vacante Poolse kroon vast. Het was Augustus 11, bijgenaamd de Sterke, niet gelukt het Poolse koningschap erfelijk te maken, zoals dat in de Middeleeuwen nog het geval was geweest. In 1733 stonden de Poolse edelen daarom weer eens voor de taak een nieuwe koning te kiezen. Tijdens het interregnum lag de regering van het land in handen van de door de dichter genoemde 'Vorst Primaat', met wie de aartsbisschop van Gniezno is bedoeld. In 1733 bekleedde Teodor Potocki dit ambt. De verwachting van de dichter dat opnieuw velen belangstelling zouden tonen voor het Poolse koningschap, bleek ook in 1733 te kloppen. Doorgaans was er in Polen gekrakeel over diverse kandidaten die zich voor het koningschap aandienen. Vele partijen poogden hierbij te intrigeren. De dichter noemt in dit geval de bemoeienis van de geestelijkheid, in het bijzonder die van de jezuïeten, die hij 'Lojolisten' noemt, naar de stichter van hun orde Ignatius van Loyola. Indirect verwijst hij naar de buitenlandse inmenging, via de 'Wagens vol Dukaaten' die naar Polen gaan om de verkiezing te beïnvloeden. Belanghebbende Europese mogendheden probeerden de verkiezingen vaak via omkoping te sturen. In 1733 steunden Frankrijk, Spanje en Sardinië de kandidatuur van de hierboven genoemde Stanisław Leszczyński, die sinds 1725 de schoonvader was van de Franse koning Lodewijk xv.

Ook Mercurius' sympathie gaat in 1733 uit naar Leszczyński, die zoals vermeld al eerder 'Polens Rykskroon' had gedragen. De bode van de goden – anders dan in 1732 weer schaars gekleed – helpt daarom met het inladen van geldstukken in de koets, die op weg lijkt te zijn naar het in de verte gelegen Warschau. In de koets zitten waarschijnlijk Leszczyński en zijn gevolg. In september 1733 zou de meerderheid van de Poolse adel voor deze edelman kiezen. Aan de andere kant van de koets nemen een geestelijke en een groep mannen de wapens op, en voor de koets slijpt een vrouw de sabels. Ze verbeelden de Poolse minderheid die de keuze van Leszczyński wilde voorkomen en in oktober de zoon van Augustus II als tegenkoning zou kiezen. Deze toekomstige Augustus III had de steun van Rusland en de Duitse keizer. Het resultaat van dit conflict was een nieuwe Europese oorlog, die wat Polen aangaat in 1738 een andere uitkomst zou hebben dan waarop de dichter in zijn laatste regels over 1733 nog hoopte. Wel kwam zijn verwachting uit dat de Poolse successie pas na oorlogsgeweld zou worden geregeld.⁵²

De titeluitleg van 1733:

UITLEGGING VAN DE TYTEL-PRENT.

Beschouwer, zie dees Tytelplaat;
 Zy toont u Polens Weezenstaat,
 Dat, door zyn' Koning te verliezen,
 Thans weêr een ander moet verkiezen:
 Waarom men zylingen in 't verschiet
 Augustus Tombe of Grafsteê ziet;
 Terwyl men ook de Poolsche Kroon
 Omhoog voor yder ziet ten toon,
 Waar naar wel veele zullen ryken,⁵³
 Doch daar 'er één meê zal gaan stryken.⁵⁴
 't Streelt alles nu den Vorst Primaat,
 En binnen Warschau den Senaat.
 De Geestelyken, die nooit misten,
 En bovenal de Lojolisten,
 Te woelen daar 't het Kroonrecht geldt,
 Begeeven zich om stryd te veld.
 Ei, ziet de Loopers eens met hoopen
 Van alle kanten derwaarts loopen,
 En wederkeeren met bescheid⁵⁵
 Hoe dat het met de zaaken leit⁵⁶:
 Terwyl men Wagens vol Dukaaten
 In Polen zendt, om de Magnaaten
 En Edelliên in zyn belang
 Te winnen. Maar, zie in den drang

Der Goden Boô⁵⁷ zich ook vermengen,
 Het geen de Poolen graag gehengen,⁵⁸
 Wyl hy in 't laaden van de poen
 Al mede schynt zyn best te doen:
 Stanislaus kan hem 't meest behaagen;
 Hy heeft op hem het oog geslagen,
 En denkt hy 't waardig is, die Vorst,
 Dat hy weêr Polens Rykskroon torst.
 Men wil Stanislaus keur⁵⁹ beletten,
 Dies ziet men reets de Sabels wetten,
 Waardoor wel eens, uit nood, het recht
 Der Poolsche vryheit wordt beslecht;
 Die steekt vol moeds het hoofd weêr boven
 Door 's vyands kop en romp te klooven⁶⁰:
 Dan treedt die Held weêr op den Throon
 Dien hy verdient, zyn deugd tot loon.
 Maar kan hy, zonder bloedvergieten,
 In Vrede 't Kroonsgeluk genieten,
 Zo zien de Poolen, van den druk
 Des Krygs bevryd, hun grootst geluk.

Besluit

De afgebeelde onderwerpen op de titelgravures van 1730-1733 vormen slechts een fractie van het nieuws in deze jaren. Het gaat ook niet in alle gevallen om de belangrijkste nieuwsfeiten. We kunnen nu alleen nog maar gissen naar de motieven van de betrokken graveurs voor de keuze van juist deze thema's – al dan niet in samenspraak met uitgever of redacteur geselecteerd. Toch zal het gaan om gebeurtenissen die hen als belangrijk of interessant zijn voorgekomen en bovendien in het nieuws in meer of mindere mate waren beklemtoond als zaken van actueel belang. Dit geldt bij uitstek voor de Poolse Successieoorlog, het enige thema op de gravure van 1733. Na het bekijken van deze titelprent was de lezer voorbereid op een grote hoeveelheid berichten in dezelfde jaargang van de *Europische Mercurius* over deze Europese oorlog. De weergave van de paalwormramp op de voorgaande prent van 1732, hoewel slechts in één hoek aanwezig, zal een vergelijkbare introducerende werking hebben gehad. De terugkerende keuze voor de opvolging van don Carlos in Italië, als thema immers aanwezig op drie opeenvolgende gravures, lijkt daarentegen achteraf gezien buiten proportie. De angst voor het uitbreken van een nieuwe Europese oorlog, waarin de Republiek betrokken zou raken, of de opluchting over het uitblijven van gevechten kunnen motieven zijn geweest. Ook het lot van de jonge prins heeft mogelijk in de tijd zelf tot de verbeelding gesproken. Voor alle onderwer-

Titelgravure van de Europische Mercurius van 1733 (ware grootte). Bron: Universiteitsbibliotheek Groningen

pen op de titelgravures geldt in elk geval de conclusie dat zij voor de lezers bij het openslaan van de betreffende jaargang een aankondigende functie hadden, met als bijkomstig doel de nieuwsgierigheid te prikkelen.

In de jaren 1730-1733 is de paalwormtragedie het enige onderwerp dat aan de directe omgeving van de graveur is ontleend. De keuze voor nieuwsthema's van in dit geval Denemarken tot Turkije geeft aan dat de graveurs wilden illustreren dat de *Europische Mercurius* nieuws over geheel Europa bevatte. Hun blikveld – en natuurlijk vooral dat van de redacteurs die de rest van de jaargangen invulden – was gericht op het gehele werelddeel. Dit blijkt eveneens uit de overige titelgravures in de mercur. Hierop komt een groot en gevarieerd scala aan onderwerpen uit alle belangrijke Europese landen voor. Ook onderwerpen uit Frankrijk en Groot-Brittannië, landen die er in de selectie van 1730-1733 bekaaid afkomen, zijn daarbij ruim vertegenwoordigd. Het lezerspubliek van de mercur kwam met andere woorden via de prenten in aanraking met continentale thema's en kon na lezing van de berichtgeving hierover enig zicht hebben op de internationale ontwikkelingen in Europa.

Tot slot enkele opmerkingen over de mediahistorische waarde van titelgravures in nieuwsboeken, de achterliggende vraag van dit artikel. De titelprenten zijn in de eerste plaats interessant als uniek historisch verschijnsel, vooral in combinatie met toelichtende titelgedichten. Ze droegen, als vaste onderdelen, bij aan de kwaliteit die de kopers van nieuwsboeken als de *Europische Mercurius* verwachtten. Maar titelgravures zijn ook belangwekkend om de eenvoudige reden dat er in voorgaande eeuwen weinig beeldmateriaal over nieuws voorhanden was. Dit beperkte materiaal heeft hierdoor een soortgelijke waarde als de enorme stroom foto's, cartoons en bewegende beelden waarmee het hedendaagse publiek wordt overstelpd. Daarnaast roept, zoals we hierboven hebben gezien, de periodespecifieke vereniging van nieuwstaferelen en allegorische figuren op de prenten boeiende vragen op. Verdere inventarisatie en analyse van dit – zeker mediahistorisch gezien – vergeten genre is daarom gewenst.

Noten

1. In de lange ontwikkeling van de fotografie heeft 1839 een symbolische betekenis, omdat de Franse regering toen de ontwikkelmethode van Louis Daguerre aankocht en aan iedereen beschikbaar stelde. Zie ook Bernadette Kester, 'Onder vuur. Het ontstaan van de Nederlandse fotojournalistiek', in: J. Bardoel e.a. (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland*, Amsterdam 2002, p. 237-261.

2. De eerste actuele nieuwsfoto in een Nederlandse krant is op 20 februari 1890 afgedrukt in de *Amsterdamsche Courant*. B. Wisman, *Argusogen. Een documentaire over de persfotografie in Nederland*, Amsterdam 1994, p. 9-17.

3. Hierover bijvoorbeeld E. de la Fontaine Verwey, *De illustratie van letterkundige werken in de XVIIIe eeuw. Bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsche boek*, Amsterdam 1934.

4. De jaargangen 1690-1692 bestaan uit kwartaalafleveringen. Ondanks de indeling per maand kan er geen sprake zijn geweest van maandelijks verkoop. De maandelijks porties zijn namelijk uitermate verschillend in omvang en nieuwe maanden beginnen niet op nieuwe pagina's als er nog ruimte is op de laatste bladzijde van de voorgaande maand.

5. Zie bijvoorbeeld W. Kühne-van Diggelen, *Jan Albert Sichterman. VOC-dienaar en 'koning' van Groningen*, Groningen 1995, p. 77-79.

6. Vanwege de aanwezigheid van Mercurius in veel titels is 'mercuur' een andere verzamelterm voor het veelsoortige genre van vroege nieuwsbladen en -boeken.

7. In 1702 bleken bij een uitgeverswisseling nog 6.071 exemplaren in voorraad te zijn. F. Peeters, 'Leven en bedrijf van Timotheus ten Hoorn (1644-1715)', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman (MSJCW)*, jg. 25, 2002, p. 20-29, aldaar p. 22-23. Zie verder: J.W. Koopmans, 'De *Europische Mercurius* (1690-1756) getypeerd', *Groniek. Historisch tijdschrift*, jg. 33, nr. 148, 2000, p. 360-373 en idem, 'De presentatie van het nieuws in de *Europische Mercurius* (1690-1756)', *MSJCW*, jg. 23, 2000, p. 117-133.

8. Enkele andere voorbeelden van mercuren met een titelprent en -uitleg zijn: *De reysende Mercurius verhandelende de hedendaegsche en onlangs tegenwoordige staet en verrichtingen van Europa*, Amsterdam 1674, en de *Nieuwe oprechte Haegse mercuur*, 2e druk, Utrecht 1745, van Mr. C[ornelis] v[an] Blijnkershoek]. Sommige mercuren waren geheel op rijm, bijvoorbeeld Jan van Gysens *Amsterdamse Mercurius*.

9. Het titelgedicht ontbreekt in de *Europische Mercurius* (EM) in de jaren 1718, 1719, 1723, 1724, 1727 en 1729 (en zoals vermeld tot 1715 – behalve 1705 – en vanaf 1750). In Jan Goeree, *Mengelpoëzy*, Amsterdam 1734, p. 134-152, staan naast een aantal in de EM voorkomende titelverklaringen ook nog titelgedichten die slaan op de titelgravures van 1713, 1718, 1719 en 1727. Het is onduidelijk waarom deze niet in de EM zijn geplaatst. Het tweedelige dichtwerk *Mengelpoëzy* is enkele jaren na Goeree's dood door enkele familieleden uitgebracht.

10. De invalshoek van deze bijdrage is dus niet van kunsthistorische aard.

11. De grootte van de titelgravures: 1730: 13,6 bij 18 cm; 1731: 13,6 bij 16 cm; 1732: 14 bij 16,4 cm en 1733: 13 bij 16,5 cm.

12. F.G. Waller en W.R. Juynbol, *Biografisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs*, Den Haag 1938, p. 279. J. Immerzeel jr., *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters*, 2e druk, Amsterdam 1855; reprint Amsterdam 1974, p. 45, vermeldt slechts dat Ruyter bekend was van stad- en landgezichten naar de tekeningen van C. Pronk en M. Berkenboom.

13. De EM kende in 1730 een uitgeverswisseling. Het eerste halfjaardeel van 1730 is uitgegeven door Maria Lijbreghts, de weduwe van de in januari 1730 overleden uitgever Johannes Ratelband, die zijn bedrijf had op de hoek van de Dam en de Kalverstraat. In de volgende banden staat 'Erven van J. Ratelband en Compagnie' op de titelgravures en titelbladen. 'Compagnie' slaat op Bernardus Gerrevink, de tweede echtgenoot van Maria.

14. De la Fontaine Verwey, *De illustratie*, p. 43, 57. Andere bekende graveurs van titelprenten in de EM zijn respectievelijk Jan en Caspar Luyken en Pieter Sluyter.

15. Alleen de titeluitleg van 1749 sluit af met de initialen H.v.E., die waarschijnlijk horen bij de dichter Henrik van Elvervelt.

16. Biografische gegevens over hem onder andere in E. de la Fontaine Verwey, 'Gedichten en boekillustraties van Jan Goeree', *Halcyon*, jg. 5, 1941 p. 1-12 en J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde v: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van de Republiek der Verenigde Nederlanden* III, 2e druk, Haarlem 1924; ongewijzigde herdruk Utrecht en Leeuwarden 1973, p. 30-32. (Te Winkel verwisselt aldaar de inhoud van de twee delen van Goerees *Mengelpoëzy*.)

17. Mercurius ontbreekt op de titelprenten van 1691, 1721, 1725 en 1727. In 1721 is hij volgens de bijbehorende uitleg op weg naar huis om een brandspuit te halen vanwege een op de gravure afgebeelde grote brand in het Franse Rennes in dat jaar. Mercurius is ook bekend als god van de kooplieden. Op sommige gravures, bijvoorbeeld in de jaren 1738-1742, is hij dan ook afgebeeld met handelswaar in zijn nabijheid.

18. Deze buidel speelt ook in de tekst van mercuren een rol. Zo staat er bijvoorbeeld in de *Nieuwe oprechte Haegse Mercuur*, p. 193: 'Mercurius heeft een hele tas vol Nouvelles uyt den Hemel en d'aengrenzende Ryken gebragt.'

19. Volgens de legende zou Zeus haar naar Kreta hebben gebracht. Haar naam zou nadien aan het Griekse schiereiland en op termijn aan het hele werelddeel verbonden zijn. De keuze om deze schaking op de Griekse variant van de munt van € 2,- af te beelden getuigt dan ook van cultureel besef.

20. De afkorting H.I. (Hispaniae Infans, Spaanse infant) op het portret geeft aan dat Carlos een jongere prins dan de kroonprins was. Op het portret van 1731 staat alleen de letter I.

21. *EM*, jg. 1730, II, p. 56, 176, 237, 277.

22. *EM*, jg. 1730, I, p. 122-131, 188-193, 230-234, 253; II, p. 13-18, 58-62. Zie ook J.W. Koopmans, 'Vaticaan "watchers" in de 18de eeuw. Nederlandse berichtgeving over de pauswisselingen tussen 1700 en 1740', *Spiegel historiael*, jg. 36, 2001, p. 238-245 en p. 274, aldaar p. 243-244.

23. bode.

24. (uit te) nodigen.

25. omdat.

26. paus.

27. In 1731 komen Europa en Zeus voor het eerst sinds 1717 weer op de titelgravure van de *EM* voor.

28. *EM*, jg. 1731, II, p. 28, 67-69, 154-155, 212-213, 256

29. Op de tombe staat 'FREDER[ICUS] DAN[ORUM] R[EX] AETAT[IS] LIX OBIIT XII. OCTOB[RIS] MDCCXXX' (Frederik, koning van de Denen, 59 jaar, overleden op 12 oktober 1730). *EM*, jg. 1730, II, p. 194-196; jg. 1731, I, p. 7, 51.

30. *EM*, jg. 1730, II, p. 242-244; jg. 1731, p. 8, 34-46.

31. harnas.

32. bij tropen: een hoop.

33. voetstuk.

34. zonder twijfel.

35. de rest van de prent.

36. *EM*, jg. 1732, I, p. 21-27, 31-38, 89-91, 125-126, 166; II, p. 39, 223-224, 268. Zie ook Charles Petrie, *King Charles III of Spain. An enlightened despot*, Londen 1971, p. 19-23.

37. Een dergelijk schild staat ook op de titelgravure in de *EM* van 1701. Zie verder de beknopte uitleg van Betsy Davison, *Shields of ancient Rome in art and history*, San Diego 1969.

38. Deze typering vermeldt de redacteur van de *Europische Mercurius* in *EM*, jg. 1732, I, p. 8.

39. In 1732 kon de dichter uiteraard nog niet weten dat de Poolse Successieoorlog (1733-1738) grote consequenties zou hebben voor de posities van Carlos. Door deze oorlog, die zich deels in Italië afspeelde, zou hij weliswaar koning Karel IV van Napels en Sicilië worden, maar raakte hij Parma en Piacenza kwijt aan de Habsburgse keizer. Bovendien kreeg niet hij maar de hertog van Lotharingen het bewind over Toscane.

40. Oran was eerder tussen 1509 en 1708 Spaans geweest. *EM*, jg. 1732, I, p. 87, 122-123, 163, 225, 263; II, p. 30-36 (met gravure van Oran), 77-78, 133, 217, 262; zie ook J.W. Koopmans en C. Regt-op, "'Zeeschuimers en verachtelijke Barbaaren'? Nederlandse nieuwsfragmenten over Barbarije in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis*, jg. 21, 2002, p. 34-48, aldaar p. 36.

41. *EM*, jg. 1730, I, p. 124-125; II, p. 106-107, 177, 239, 281; jg. 1731, I, p. 29-31, 82-83, 188, 219-220, 228, 262-265; II, p. 72, 120, 165; jg. 1732, I, p. 29, 89, 124, 165, 225, 266; II, p. 81-82, 138, 175, 222, 267; jg. 1733, p. 11-16, 86-87, 168, 262. Coscia zou in 1742 zijn stemrecht als kardinaal terugkrijgen. Hierover *EM*, jg. 1742, I, p. 250. Zie ook Koopmans, 'Vaticaan "watchers"', p. 243-244.

42. Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1988, p. 598-599 en 604-606; A.C. Carter-Le Mesurier, 'Amsterdam and the "onbekende soort van zeeworm" in the 1730's', *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, jg. 70, 1978, p. 239-249 (met verschillende gravures van Jan Ruyter over de paalwormramp).

43. *EM*, jg. 1732, I, p. 296-309; II, p. 193, 281-313 (inclusief geciteerde gedichten, die in de *EM* ook in de originele talen Latijn en Frans staan vermeld); 1733, I, 285-292; II, 288-300. In 1733 betreft het een verkorte weergave van een verhandeling, geschreven door de te Harderwijk gepromoveerde medicus Cornelius Belkmeer. Dit geschrift verscheen in hetzelfde jaar bij de uitgever van de *EM* als *Natuurkundige verhandeling, of waarneming betreffende den hout-uytraspande en doorboorende zee-worm etc.*

44. aangezien.

45. terwijl.

46. doel.

47. armada: oorlogsvloot.
48. bedeesd, verlegen.
49. geweten.
50. verbrijzelt, vernietigt.
51. De bijlagen: *EM*, jg. 1733, I, p. 292-319; II, p. 300-308. De informatie over de Poolse koningsverkiezing is behalve onder het kopje Polen onder andere betrokken mogendheden in de *EM* gerangschikt.
52. Over het verloop van de Poolse Successieoorlog: John L. Sutton, *The King's honor & the King's Cardinal. The War of the Polish succession*, Lexington, Kentucky 1980.
53. reiken.
54. heengaan.
55. antwoord, bericht.
56. ligt.
57. bode (Mercurius).
58. gedogen, toestaan.
59. keuze.
60. splijten.